

PARFİYA VƏ AZƏRBAYCANIN ERKƏN DÖVLƏTLƏRİNİN İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN TARİXŞÜNASLIĞINDAN

Qənirə Pirquliyeva

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: p_qanira@hotmail.com

Xülasə. Məqalədə Azərbaycanın ilk dövlətlərindən olan Qafqaz Albaniyası və Atropatenanın Şərqi İsgəndərdən sonra yaratdığı ən güclü dövlətlərdən olan Arşakilər-Parfiya tərkibində olduğu zaman haqqında tarixşünaslıqda mövcud olan bəzi mühüm məlumatlar öz əksini tapmışdı. Mənbələr analiz edilərək təsnifatlaşdırılmış və bir neçə qrupa bölünmüşdü. Bu qruplarda yazılı və maddi –mədəniyyət artefaktları ayrıca tədqiq edilərək qısa elmi nəticələrə, mülahizələrə görə indiki Azərbaycan coğrafiyasında Parfiyanın yaradan etnoslardan olan part-parn tayfa adlarının indiki Bərdə toponimində qorunub bizə çatması, həmçinin sasanilər dövründə numizmatik materiallarda Partav şəhərinin sikkələrində olan zərb yeri adının bir daha bu dövlətin adının etnotoponim olduğunu və bizim xalqımızın tarixində önəmli yer tutduğunu bir daha sübut edir.

Açar sözlər: parn-sak tayfalarının dövləti, Parfiya mənbələrdə, Avropa elmində Parfiya problemi, Parfiya və Azərbaycanın etnik əraziləri

Giriş

Azərbaycanın-Qafqaz Albaniyasının və Atropatenanın antik dövr tarixində hələ də bir çox problemlərin elmdə öz həllini tapmadığı dövr Parfiya-Arşakilər zamanıdır. Amma tariximizdən təxminən 500 ili tam olaraq, öyrənmədən bizlər, həm də ilkin dövlətlərimizin mühüm tarixi məsələlərini, o cümlədən iqtisadi münasibətlərini araşdırma bilmirik. Bu o deməkdir ki, Parfiya tarixini olduğu kimi araşdırma bilməsək, öz tariximizin təxminən yarım minillik dövrünü öyrənmə bilmərik.

Arşak- Ərsak- Parfiya dövlətinin araşdırılmasına ciddi maraq XVIII əsrin sonlarından, yəni elmin inkişafının əsas pillələrindən olan dövrdə və məkan olan Avropada başlasa da, hələ antik dövrdən ayrı-ayrı mütəfəkkirlərin əsərlərində araşdırmaya cəlb etdiyimiz mövzu barədə müəyyən məlumatlar vardır. Bu məlumatların bir qismi vətənimizin miladdan öncəki tarixini bir də bu kontekstdən baxışına bəzi köməklik göstərir. Belə ki, xalqımızın etnogenezində yaxından iştirak edən bir çox etnoslar, etnik qruplar haqqında əsasən tarixi etnoqrafiya elminin araşdırmalarında məlumatlar vardır. Azərbaycan arxeologiya elminin, əsasən keçən əsrdə həyata keçirdiyi araşdırmaların nəticələrinə görə etnos məsələsi hələ çox az araşdırılmaqdadır [2, s.107-114]. Bu səbəbdən antik dövrün alimlərinin əsərlərində olan məlumatların bir daha Parfiya dövlətinin coğrafiyası, yaranma tarixi və digər mühüm tarixi-mədəni münasibətlərin qismən də olsa öyrənilməsi, günümüzdə aktual problemlərdən birinin

araşdırılmasında müəyyən əhəmiyyəti ola bilər.

Miladdan öncə I minilliyin əvvəllərində Roma, Parfiya, Kuşan dövləti və Çinin Xan sülaləsi hakimiyyəti zamanı bütün sivil Oykumeni (Avropa və Asiya-P.Q.) Atlantikdən Sakit okeana qədər olan böyük ərazini öz aralarında bölüşdürürlər. Amma bu bölgü “kvartetinin” hər bir üzvünə qanla, müharibələr, çaxnaşmalarla dolu, uzun yoldan sonra nəşib oldu. Belə ki, beş yüz ildən bir qədər artıq Roma İtaliya tayfaları ilə Epir, Karfagen, Makedoniya ilə müharibələr aparmış, nəticədə e.ə. III-II yüzilliklərdə Aralıq dənizi sahillərində qüdrətli bir dövlət olaraq, güclənmiş və genişlənməmişdi. Təxminən bir o qədər vaxt bir-biri ilə döyüşən Çinin kiçik hökmdarları e.ə. III əsrin sonunda Xan sülaləsinin başçılığı ilə birləşmiş Çin dövlətini yaratmışdı. Böyük Kuşan dövləti belə əcdadlarının yaratdıqları Yunan-Baktriyanı dağıtdıqdan təxminən 200 il sonra meydana gəlmişdi. Parfiya kiçik Parfiya adlı ərazidə Arşakın bura hücumundan 120 il sonra artıq Fərat və Amudərya çayları arasında böyük imperiyaya çevrilmişdi. Bu imperiyanın ömrü bəzi ehtimallara görə 300 ildən artıq davam etmişdi” [5, s.7].

Arşak-Ərsak-Parfiya dövlətinin yeni tarixdə alimlər tərəfindən araşdırmalara cəlb edilməsinin bir çox səbəbləri kimi həm də dünyanın zəngin və aparıcı muzey fondlarında qorunub saxlanılan, ekspozisiyalarında nümayiş etdirilən nəfis zərgərlik nümunələri kimi qəbul edilən sikkə nümunələrinin dəqiqləşdirilməsi olmuşdu. Hər il sayısız hesabsız kəmiyyətdə “köhnə qitənin” əksər yerlərindən aşkar edilən bu sikkələr və sikkə dəfinələri alimləri “sirlərlə” dolu olan dövlətlə daha ciddi məşğul etməyə vadar etmişdi. Digər mənbələr sırasında bəzi arxeoloji məktəblərin antik dövrün yazılı mənbələrində adları və təsvirləri olan bəzi Parfiya şəhərlərinin, məbəd yerlərinin axtarılması və lokallaşdırılması cəhdlərini qeyd etmək lazımdır. Belə ki, günümüzədək hələ də bu dövlətin ilkin vətəninin harada yerləşməsi, erkən paytaxtını, həmçinin mühüm siyasi, dini və ticarət mərkəzlərinin yerlərinin təyini kimi mühüm məsələlərin qazıntıları və tapıntıları vasitəsilə mübahisələr və elmi müzakirələr obyektində olmasıdır. Baxmayaraq ki, əsas axtarışlar XIX əsrin ortalarından başlayaraq, əsasən indiki İran, Mərkəzi Asiya ərazilərində aparılmaqdadır, amma bu problem üzrə bir çox problemlər tam həllini tapmamışdır. Nədənsə Parfiyanın Qafqazda izlərinin axtarılması ümumiyyətlə ayrıca bir problem kimi indiyə qədər akademik çevrələrdə öz yerini tutmamışdı. Halbuki aşağıda istinad etdiyimiz bir çox narrativ mənbələrdə göstərilən coğrafi məkanlar, toponimlər, oronimlər əsasən Azərbaycanın etnik ərazilərindən biri olan Qafqaz və onun çevrəsində yerləşir. Bundan başqa, hələ keçən əsrin əvvəllərindən ölkəmizdə yaranan və formalaşmağı davam edən bəzi elmlərdən numizmatika, epigrafiya kimi elm sahələrinin araşdırmaları burada təxminən 3 yüzildən bir qədər artıq, təxminən 500 ilə yaxın bizim bu dövlətin birbaşa təsir dairəsində olduğumuzu müəyyən qədər sübut edən xeyli sayda artefaktları üzə çıxarmışdı.

Bu dövlət haqqında olan digər mənbələr qismində daha geniş coğrafiyada Avrasiyanın bir çox yerlərində aşkarlanan və bir qisminin araşdırıldığı bəzi epigrafiya mənbələridir. Bu

yazılar cürbəcür əlifbalarda və dillərdə bəzi bərk materiallar-qayalıqlar, memarlıq abidələri üzərində, ostrokonlarda mütəxəssislər tərəfindən öyrənilməkdədir. Günümüzdə artıq Parfiya dövlətinin özünün əlifbasının və dilinin olması artıq bir çox linqvistlər tərəfindən təsdiqlənməkdədir.

Beləliklə, öncə yuxarıda qeyd etdiyimiz epigrafiya abidələrdəki məlumatları təqdim edirik

1. Mixi yazılı mənbələri- alimlər tərəfindən təsdiq edilmiş ən qədim mixi yazı nümunəsi Əhəməni hökmdarı Haşayar-Kserksə aid olan “Antidev yazıları” adlı məşhur epigrafiya kitabələridir. Bu yazıda, elmdə daha çox dax tayfalarının bir qolu olan parn tayfaları barədə maraqlı məlumatlar elam, akkad, qədim fars əlifbalarındadır (3-6).

2. Akkad yazılarında Parfiyanın erkən tarixi barədə olan məlumatlar əsasən astronomiyaya aid olan gündəliklər və tarixi xronikalardır. Astronomiya üzrə gündəliklər e.ə. VII-I əsrlərdə Babilə mütəmadi olaraq həyata keçirilməsi barədə elmdə kifayət qədər məlumatlar vardır [11, s.2-10, 23,s.18, 17,s. 9].

3. Üzərində Selevki hökmdarları barədə məlumatlar olan epigrafiya yazı nümunəsi “Antiox silindri” adlı gil məmulat (e.ə. 268 – ci il) üzərində I Selevkin oğlunun işğal etdikləri ərazidəki hökmdarların onu, daha konkret Babil və parfiyalılar tərəfindən necə qəbul edilmələri barədə olan maraqlı fikirlərdir [22, s.12-18].

4. Arami əlifbasında olan epigrafiya mənbələrdən ən maraqlısı-dəvə çənəsində aşkarlanan yazılar Xarəzmdə yerləşən Burlu qala adlı abidədə tapılmışdı [7, s. 44]. Bu əlifbada olan yazıların əksər hissəsi Türkmənistanda aşkar edilən Köhnə Nisa adlı abidədə yerləşən Mihrdatkir adlı məbəddə 1951-52 ci illərdə arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmişdi. Bu yazılar ostrokonlar üzərində aşkar edilmiş, bu günə 2790 ədəd olaraq, həm də qraffitlər kimi araşdırılmaqdadır. Yazılar e.ə. II-I əsrlərə aid edilir. Yazıların hamısı Parfiya dilindədir. Məzmun baxımından yazılar təsərrüfat yönümlü qeydiyyatdan ibarət olarsa da, Parfiyanın erkən siyasi tarixi barədə çox qiymətli məlumatlar vardır. Ən qiymətli məlumatlar sırasında Arşakilərin geneologiyasını qeyd etmək lazımdır [16,s. 68–72; 19, 139–181].

Narrativ yazılı mənbələrdən aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Arşakilər dövlətinin ilk yaradıcı qüvvələrindən olan day-daxlar barəsində elmə məlum olan erkən məlumatlar Herodotun “Tarix” əsərindədir. Burada həmçinin Partava toponimi barədə müəyyən məlumatlar vardır. Nəzərə alınsa ki, bu məlumatlar da eynilə e.ə. V əsrə aiddir, onda parn tayfalarının erkən Partava adında dövləti barədə olan Herodotdakı məlumatlar şübhələri yox edir.

2. Parfiya dövləti haqqında məlumatlar Polibinin (e.ə. 210 – 128 –ci illər) əsərində vardır. Belə ki, e.ə. 143 cü ildə Parfiya hökmdarı I Mitridatın Babilə hücumu zamanını “Ümümdünya tarixi” adlı əsərində qələmə alan Polibiy daha çox Romanın protektoratlıqlarına yer ayırmışdı. Bununla belə o, Selevki hökmdarı III Antioxun II Arşaka qarşı olan hücumlarını yazarkən, həm də bu dövlətin tarixi barədə məlumatları da qismən

qələmə almışdı.

3. “Makkaveylərin kitabları” adlı əsərdə selevki və iudey mənbələrinə əsasən e.ə. II əsrin ortaları - I əsrin əvvəllərində selevkilər haqqında onların ortodoks dini münasibətləri barədə olan mənbə xarakterli yazılarda qısa olaraq bu dövlət barədə də fikirlər vardır [6, 22-36; 11, s.125–126].

4. Strabon (e.ə.63 – e. 25-ci illər) “Coğrafiya” əsərinin XI kitabında Parfiyanın böyük bir imperiyaya çevrilməsinin əsas səbəbini onu yaradanların köçəri həyat tərzini, adət ənənələrinin daha şox varvar skiflərlə eyniyyət təşkil etdiyini, həmçinin idarə etməçiliyi və hərbi uğurları əldə etməyi bacarıqları ilə bağlı olmasını qeyd edərək, əslində elmdə bu dövlətin yaradıcıları barədə çox dəyərli məlumatlar yazmışdı[5, s.8].

5. Korneliy Tatsit (55 – 120-ci illər) Parfiyanı “arcanum imperi”- latın dilindən tərcümədə gizli, sirlə imperiya adlandırmışdı. Müəllif dövlət haqqında məlumatı Arşakın üsyanlarının IV Antioxun iudeylər arasında yunan adətlərini yaymaqla məşğul olduğu zamanla eyniləşdirmiş, yəni əslində dəqiq xronologiyasını yazmışdı [3, s.45].

6. Diodor Siciliyalı(e.ə.I əsr)”Tarix” kitabında Parfiyanın və Girkaniyanın tarixi coğrafiyası haqqında məlumatları Makedoniyalı İsgəndərin hakimiyyəti zamanı çərçivəsində əhatə edir. [3, s. 120].

7. Parfiyanın erkən tarixi barədə romalı Pompey Troqun (e.ə.27-e.37) əsərlərindəki məlumatların xüsusi əhəmiyyəti vardır. [3, s.92].

8. Parfiyanın e.ə. III-II əsr tarixinə dair əsas mənbə alimlər tərəfindən Artemiyalı Apollodorun “Filippələrin tarixi” kitabıdır. [1, s.90–93]. Bu əsər yalnız Mark Yulian Yustinin əsərində qısaldılmış şəkildə gəlib çatmışdır.

9. Eramızın əvvəllərində yaşayıb fəaliyyət göstərmiş İsidor Xaraklı (təxminən e.ə. I əsrin sonları- eranın I əsrinin əvvəlləri) “Parfiyanın yaşayış yerləri” adlı əsərində oradan keçən “şah yolu”nu Fərat çayından Hindistana qədər olan hissəsini açıq aydın parfiyalılara aid olmasını yazırdı. Bununla bərabər həm də Hirkaniya, Asatuena, Parfiəna sərhədlərini izah edərkən ayrılıqda I Arşakın Asaak şəhərində tacqoyma mərasimini də təsvir etmişdi.

10. Tit Liviy (e.ə. 59 – e.17) «Истории от основания города» adlı əsərində selevki hökmdarı III Antioxun qoşunlarının tərkibində daxların, parnların olması barədə və Roma ilə olan döyüşlərdə iştirak etmələri barədə yazır [5, s.10].

Beləliklə, erkən Arşakilərin vətəni e.ə. V-III əsrlərdə dax-parn tayfalarının yayıldığı müasir Türkmənistanın cənub-qərb və İranın şimal-şərq, Qafqazın cənubu, cənub – şərqindəki bölgələr olmuşdu. Dax, day, parn-part tayfalarının dünya tarixində görünməsi zamanı e.ə. V əsrin əvvəllərində, yayıldıqları ərazi Cənubi Uraldan Orta Asiyaya keçməklə Xorasanın şimalına qədərki torpaqlar olduğu ehtimal edilir. [3, s.8].

Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, daxlar haqqında ilk epigrafiya mənbələri müasir İran ərazisində aşkar edilən Əhəməni hökmdarı Kserks (Haşayar)adından olan üçdilli - elam, akkad və qədim fars dillərində yazılmışdı. Akkaddilli yazılardan astronomiya üzrə

gündəliklər və tarixi xronikalardır. Ayrıca qeyd etmək lazımdır ki, astronomiya üzrə gündəliklər ilk dəfə dünya tarixində Babil dövlətində e.ə. VII-I əsrlərdə mütəmadi olaraq həyata keçirilmişdi. Bu yazıların tərcümələri əcnəbi alimlərdən Sach, Boiy və digərlərini qeyd etmək olar [21, s.56; 18, s.20; 11].

Qeyd etdiyimiz kimi, Parfiya dövlətinin araşdırılmasına elmi maraq ilk dəfə XVIII əsrin sonlarında XIX əsrin əvvəllərində Avropada başlamışdı. İ. Droyzen XIX əsrin 30-40-cı illərində çap olunan “Ellinizm tarixi” adlı əsərində ayrıca Parfiya dövlətini yaranması barədə araşdırmalarda Selevkilərdən dövlətin ayrılması prosesi daha çox araşdırılmışdı. Digər şərqşünas-orientalist alim Q.Roulinsonun “Altıncı möhtəşəm şərq monarxiyası” əsərində xüsusi olaraq, bu dövlətin tarixini İran Xorasani coğrafiyası sərhədlərində araşdırmışdı. A.Quştmit adlı digər bir avropalı alimin əsərinin Parfiya tarixinin dəqiqləşdirilməsində əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, Pompey Troqun əsərindəki hökmdarların erkən dövr geneologiyasını dəqiqləşdirmişdi. Təxminən yarım əsrdən sonra N.Dibvoyz tərəfindən Parfiyanın siyasi tarixi barədə mükəmməl elmi araşdırma aparılmış və əsər çap olunmuşdu. Müəllifin əsərinin əsas üstünlükləri onun şəxsən Dəclə çayı yaxınlığında olan Selevkiyyə şəhərinin qazıntılarında şəxsən iştirak etməsi olmuşdu. XX əsrdə F.Altxaym “Yunan dövründə Asiyanın ümumi tarixi”, İ.Velskiy bu yüzilliyin 30-40-cı illərində yazmış olduğu bəzi əsərlərində həmçinin Parfiya tarixi araşdırılmışdı. 60-cı illərdə A.Q.Bokşaninin araşdırmalarında bu dövlətin yaranması və inkişafı barədə məlumatlar var. Ayrıca Selevki - Parfiya münasibətləri E.Vill 1966 – cı ildə “Ellin dünyasının siyasi tarixi” adlı əsərində araşdırmışdı.1983-ci ildə “Kembricin İran tarixi” adlı çoxcildliyin növbəti cildi çap olunmuşdu. Bu cildə müəlliflərdən E. Bivardu , İtaliyalı D.Musti “Suriya və Şərq” adlı əsəri çap olunmuşdu.Y.Zeymalın “Tacik xalqının tarixi”, E.Şaunel “Parfiyalılar və İpək yolu” Parfiya dövlətinin yaranma tarixi Arşakin Parfiyaya hücumlarından başlayaraq araşdırılmışdı. İran araşdırmaçısı K.Farrux “Qədim İranın hərbi tarixi və işi” barədə qələmə aldığı monoqrafiyada Parfiya dövlətinə qismən yer ayırmışdı [3, s.7-22; 12, s.10-35; 14, s.28-31].

Numizmatik mənbələr əsasən bir çox əcnəbi alimlərin əsərlərindən başqa həm də azərbaycanlı numizmat alim professor M.ə.Seyfəddini və bu məqalənin müəllifi tərəfindən qismən araşdırılmışdı [5, s.7-10; 3; 4, s.107-114; 13, s. 20; 7; 14, s.44-57; 10, s.206-211].

Parfiyaya aid olan bəzi yaşayış yerləri, qəbir abidələri qalıqları arxeoloji araşdırmalar zamanı Cənubi Uralda , Ustyurdda, Amudərya çayının Sarıqamış vadisi yaxınlığında, Uzboyda, Zərəfşən çayı hövzəsində, Kopet dağda Köhnə Nisa qazıntılarında müəyyən qədər öz əksini tapmışdı [7, s.56; 8, s.78-79; 9, s.8; 9, 12, s.123-145].

Tarixşünaslıqda Parfiya dövlətinin ilkin məkanı Q.Roulinson tərəfindən Xorasanda lokallaşdırılmışdı. E.Xerçveldə görə Əhəməni satraplığının tərkibində olan Partava Xəzər dənizinin qapılarından başlayaraq, ilk paytaxtı Tus şəhəri –müasir İrandakı Məşhəd şəhərinin şimalında yerləşirdi. M.Şahbazi hesab edirdi ki, I Daranın vaxtında Partava Nişapurda-

Məşhəddə yerləşirdi. Parfiya dövlətinin şimal-şərqi sərhədləri barədə ilk məlumatlar Strabona aiddir. O yazırdı - Nesayya məmləkətindən və onun yaxınlığında yerləşən Parfienadan Ox çayı axır. Bu çayın sahillərində köçəri parn-aparan tayfaları yaşayır. Ox çayını Tedjen, yaxud Uzboy - Oks çayı ilə lokallaşdırırlar. Parfiyanın şimal-şərq sərhədləri e.ə. IV-II əsrlərdə Elbrus dağının şərq ətəklərindən Aladağ, Şahcahan və Binaluddan keçməsi barədə tutarlı məlumatlar elmi ədəbiyyatda mövcuddur (3-5).

Beləliklə, elmi ədəbiyyata əsasən, Partava-Parfienanın qədim adıdır. Partava Əhəmənilərə qədər Kopet dağın yaxınlığında, yaxud dağın hər iki ətəklərində yerləşirdi [5, s.7-18; 17, s. 24-25]. Ən son araşdırmalar bu lokallaşdırmaya şübhə ilə yanaşıldığını göstərir. Belə ki, rus alimi Balaxvantsev əhəmənilər zamanında Partav satraplığının harada yerləşməsinə belə izah edir - I Daranın hakimiyyəti zamanı Behistun yazısına görə, Nəqşi Rüstəm, Suzda bu hökmdara aid olan epiqrafik məlumatlara və Strabona görə Partava-Parfiena Hirkaniya ilə birgə bir ərazi inzibati vahidliyinə daxil edilmişdi. Eyni ərazi inzibati bölgüsü III Daranın zamanında dəyişilmədən qüvvədə qalmışdı. Makedoniyalı İsgəndərin zamanında və ondan sonra bu bölgü dəyişdirilməmişdi. Yazılı mənbələrdə bu satraplıq hər iki adda Partav-Parfiena, yaxud Hirkaniya kimi qeyd olunur. Partav-Parfiya toponimi barədə müəllif yazır ki, “Partava toponimi ilk dəfə əhəmənilərə aid olan epiqrafik yazılarda öz əksini taparaq, müasir İrənin şimal şərqinə aid edilir. Partava ardıcıl olaraq Əhəmənilər imperiyasına, Makedoniyalı İsgəndər imperiyasına, Selevkilər dövlətinin tərkibinə daxil olaraq, sonda parn tayfalarının işğalı nəticəsində Ərsaklar imperiyasının əsas hissəsi olmuşdur. Dil olaraq, massaget dili əsas ünsiyyət vasitəsi olaraq, parn tayfaları Xəzər dənizinin şərqində Araz –Uzboy çayının arxa hissələrində yayılmışlar” [5, s.17, s.105].

Parfiyanın –Partavanın qərb sərhədləri Xəzər darvazalarının (müasir Dərbənd-P.Q.) şərq sahillərini belə əhatə edirdi. Şərqdən Parfienanın sərhədləri Sus, yaxud Tusla əlaqələndirilirdi, daha dəqiq Binalud dağları tərəfi əhatə edirdi. Cənub sərhədləri Dəşti Kəbir çöllərini, Quqerd, Celar-kuh, Kuxe Sorx yüksəkliklərinə qədər çatırdı.

Parfiyalıların kimlik məsələsi də eynilə narrativ məlumatlarda müəyyən qədər öz əksini tapmışdı. Belə ki, Arrian parfiyalıları skif xalqı adlandırırırdı [5, s.12]. Bu faktı əsasən numizmatik materialların ikonoqrafik analizləri tam olaraq təsdiq edir. D.S.Rayevskiyə istinad edərək, Balaxvantsev qeyd edir ki, Parfiya sikkələrinin reversində Arşak-Ərsak əlində kamanla təsvir edilmişdi [5, s.84]. Qədim dövrün numizmatik materiallarında bu cür motiv nə şərq, nə də ellin dünyasının numizmatik materiallarında analogiyası yoxdur. Bu cür obrazlar yalnız skif dünyasına aiddir. Belə ki, ox və kaman skiflərdə hakimiyyət rəmzi hesab olunur. Elmdə massagetlər sak-tiqraxauda tayfaları ilə eyniləşdirilərək, əslində Herodotun bu tayfalar haqqında olan məlumatları əhəmənilərə aid olan kitabələrdə təsdiqlənir.

Sikkələr üzərində olan Arşak obrazı bütün detalları ilə Əhəmənilərdən legitim hakimiyyəti əldə etməsini deyil, əksinə özlərinin müstəqil, ayrı, köçəri mənşəyini mədəni dəyərlərini tam açıqlıqla göstərirdi. Parfiya yazıları və əlifbası Əhəmənilər zamanında deyil,

erkən ellin dövründə - e.ə. IV əsrin sonları - III əsrin I yarısında aramey əlifbası əsasında yaradılmışdı [5, s.85; 20, s.15-21;15, s. 43].

Numizmatik materialların araşdırmaları tam olaraq sübut edir ki, “ Parfiyanı yarananların şərq və ellin ənənələrinin davamçıları olan parn tayfalarının qərarlı və uğurlu siyasəti olmuşdu” [13, s.67]. Belə ki, I Arşakdan sonuncu Parfiya hökmdarının sikkələrinə qədər hər birində sikkələrin reversində olan yazılar yunan dilində və əlifbasında, aversində olan yazılar ilə parfiya əlifbasında - yəni qədim türk əlifbalarının bir növündə zərb edilmişdi.

Beləliklə, nəticədə dünya tarix elminin tarixşünaslığının bəzi qisminə əsaslanaraq, Arşak-Ərsak-parfiya dövlətinin sərhədlərinin həm də Qafqaz dağlarının ətəklərindən keçməsi, ilk dövlət qurumunun Partava olaraq, məhz müasir Azərbaycanın hələ əhəmənilər dövründən dünyaya məlum olan və cənub şərqində olan Hirkaniya, indiki Ermənistanın Aparan, Quqerk adlı yerlərinin adlarına uyğun olaraq, bir hissəsini (bəlkə də bütövlükdə-P.Q.), indiki İranın şimal-şərqini də əhatə edərək yerləşməsinə ehtimal etmək olar. Görünür elə bu səbəbdəndir ki, sasanilər hakimiyyəti Parfiyadan aldıqdan sonra onun ən qədim dövlət adını qoruyub saxlayan Partava-Bərdə şəhərinə sikkə zərbinə icazə vermişlər. Partava-Parfiya adlı dövlətin imperiyaya çevrilməsində önəmli yerə malik olan tayfalardan birincisi daxlardan öncə parn –part tayfaları olmuşdu. Bu tayfaların erkən yaşayış məskənlərindən Azərbaycanın tarixi etnik ərazilərində hələ də toponimlərdə adları qorunmuşdu. Etnik mənşə etibarilə bu tayfalar skif-sak-massaget tayfaları olaraq, əsasən prototürk olduqları bu gün artıq o qədər də elm aləmində şübhə doğurmur. Erkən antik dövrdə bu dövlət artıq öz dilinə və əlifbasına malik olmuşdu. Həmin dövrün bir çox xalqları kimi parn-part tayfalarının yaratmış olduğu Partava dövlətində də yazılar aramey əlifbası əsasında formalaşmışdı. Bu əlifba sonralar digər xalqların o cümlədən Xarəzmin, Soqdu, Kuşanların, Baktriyanın və digərlərinin əlifbasının formalaşmasına təsir göstərmişdi. Sasanilər bu əlifbanı öz dillərinə və dilin qrammatikasına uyğunlaşdırmaq üçün cüzi dəyişiklik etmiş və onu fars əlifbası adlandırmışlar. Bu əlifbanın izləri Orxon-Yenisey əlifbasında da davam etmişdi. Hələ Qobustan qayalıqlarında mezolitdə əks olunan ox və kaman bu tayfaların hakimiyyət rəmzi olmuşdu. Hökmdar-döyüşçü-akınçı obrazı dünya tarixində ilk dəfə məhz bu qayalıqlar üzərində yer tapmışdı. Hakimiyyət rəmzi kimi ox və kaman obrazı Parfiya sikkələrində öz yerini sona qədər tutmuşdu. Bu obraz sonralar digər türk dövlətlərinin numizmatik materiallarında davam etmişdi. Bu cür hakimiyyət simvolundan digər etnoslar istifadə etməmişlər. Demək, Partava-Parfiya adlı dövlətin erkən yaranma məskənləri sırasında Azərbaycanın tarixi torpaqları və yerli türk etnosları əsas yerlərdən birini tutmuşdu.

Parfiyanın Qafqaz Albaniyası və Atropatena ilə iqtisadi əlaqələrinin öyrənilməsinin əsas maddi sübutları numizmatik materiallardır. Numizmatik mənbələr bir çox əcnəbi alimlərin əsərlərindən başqa, həm də azərbaycanlı numizmat alim professor M.Ə.Seyfəddini və bu məqalənin müəllifi tərəfindən qismən araşdırılmışdı [5, s.7-10; 3; 4,s.107-114; 13,s. 20;7; 14, s.44-57].

Belə ki, bu araşdırmalara görə Parfiyanın ərazi inzibati bölgü sistemi demək olar ki, əhəmənilərdən başlayaraq, dəyişilmədən həm də Parfiyanın hakim qüvvələri tərəfindən qorunub saxlanılmışdı. Bu satraplıqlardan biri də Qafqaz Albaniyasının da daxil olduğu Midiya (Atropatena və Albaniya) ərazisi idi. Hələ II Mitridatın hakimiyyəti zamanı (e.ə.128-88-ci illər) Parfiya ərazisi şərqdən Pəncab, şimalda Ceyhun (Amudərya) Şimali-qərbdə Xəzər dənizindən keçərək Qafqaz dağları, qərbdə Fərat çayına, cənubda Omman dənizindən Kəngər-Fars boğazına qədər qədər uzanırdı. Dövlətdə ticarət münasibətləri orta çəkisi təxminən 4, 30 qram ağırlığında olan, yüksək əyarlı gümüş draxmalara əsaslanaraq həyata keçirilirdi. Daxili ticarətdə mis və tuncdan olan sikkələrdən istifadə olunurdu. Qafqaz, yaxud Azərbaycan Albaniyası ərazisində keçən əsrin 50-ci illərindən etibarən xeyli sayda Parfiya dövlətinin ayrı-ayrı hökmdarlarının adından zərb edilmiş nəfis və gümüş sikkələr və bu cür sikkələrdən ibarət olan dəfinələr aşkar edilmişdi. Ümumilikdə Azərbaycan numizmatika elmində rəsmi qeydiyyatdan keçən yeddi ədəd zəngin sikkə dəfinələri və yüzlərlə tək-tək tapılan sikkələr numizmatlar tərəfindən araşdırılaraq, elmi ictimaiyyətə məqalələr, yaxud da monoqrafiyaların ayrı-ayrı bölmələrində öz yerini tapmışdı. Bu numizmatik artefaktları aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirərək, təsnifatını aparmaq mümkündür.

1. Cənubi Qafqazda müasir Gürcüstanın dağlıq və Qara dəniz sahilləri istisna olaraq, Parfiya dövlətinin sikkələri statistik analizlərə görə daha çox etnik Azərbaycan ərazisindən, həmçinin indiki Ermənistan, İranın cənubunda tapılmışdır. Təkcə Xınıslı dəfinəsində 162 ədəd, Şirvan (keçmiş Əli-Bayramlı) dəfinəsindən 110 ədəd Parfiyaya aid olan nəfis sikkələr araşdırılmışdı. Qəbələ və Bərdə dəfinəsinin tərkibindəki bu cür sikkələr e.ə. II əsrin sonlarından yerli “oxşatma”, yaxud da “varvar” tipli sikkələrin ümumiyyətlə zərb işinin dayandırılması və bununla yanaşı qısa müddətdə dövriyyəyə daxil olan selevkilərin klassik yunan draxma və tetradraxmaları Parfiya dövlətinin iqtisadi siyasəti nəticəsində dövriyyədən sıxışdırılıb çıxarılmış və bütövlükdə bazarlarda və bütün iqtisadi münasibətlərdə Parfiyanın sikkələrindən həm daxili, həm də xarici ticarət əlaqələrində də istifadə edilməmişdi. Bundan başqa xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, e.ə. II əsrin sonu və bütövlükdə I əsrdə Parfiyanın fasiləsiz, işlək və mərkəzi zərboxanası Ekbatanda-müasir Həmədanda, Atropatenanın qədim paytaxt şəhərlərində yerləşərək, bütün dövləti pullarla təmin etmişdi. Maraqlıdır ki, bu tarixlərdə Ekbatan zərboxanasının monoqramı A hərfi ilə, yəni dövlətin adı olan Atropaten kimi zərb edilmişdi. Bu prosesin səbəbləri sırasında Parfiya hökmdarı I Mitridatın hakimiyyəti zamanı qədim Midiyanın ərazisinin bütövlükdə, o cümlədən gümüş yataqlarının ələ keçirilməsi olmuşdu. Bu tip zərb işi II Mitridatın hakimiyyəti (e.ə.281-266) zamanı böyük uğurla davam etmişdi. Onun adından Ekbatanda zərb edilən sikkələr Naxçıvanda Xaraba Gilanda, Cəlilabadda, Bərdədə Şatırlıda, İsmayılıda Nyüdidə, Şamaxıda Çuxuryurdda, Fizulidə Horadizdə və digər yerlərdə xeyli sayda aşkar edilmişdi.

2. Maraqlıdır ki, hələ keçən əsrin ikinci yarısında aşkar edilən məşhur Xınıslı dəfinəsində digər pul vahidləri ilə birgə II Mitridatın draxmalarının “oxşatmaları” belə

alimlər tərəfindən təyin edilmişdi. Bundan başqa, ərazimizdə hər iki Mitridatın gümüş draxmalarının klassik saxta növləri belə tapılmışdı. Bu cür faktlar yerli əhalinin adı şəkilən dövlətlərdə Parfiya sikkələrinə olan böyük marağı, alqı-satqıda böyük inamı, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlişi ilə əlaqədar olaraq, həm də Parfiyanın intibah dönməində yerlərdə, o cümlədən bizim qədim dövlətlərimizdə göstərilən illərdə sikkə çatışmazlığının yaranması ola bilər. Demək hər iki dövlət Parfiyanın tam olaraq təsiri və ya nüfuz dairəsində olmaqlarına baxmayaraq, müəyyən statusa, o cümlədən bütün imoeriyanı sikkələrlə təmin edəcək qədər yüksək iqtisadi hüquq malik olmuşlar ki, bu zaman da bəzi hallarda hətta yerli hökmdarlara öz adlarından daxili bazar üçün pul işini həyata keçirməyə icazə verilmişdi. Bu qəbildən Andraqoron, Artavazın portretləri olan gümüş draxmaları misal kimi göstərmək mümkündür. Demək zaman-zaman həm Atropatena, həm də Albaniyanın Parfiyanın mərkəzi hakimiyyətindən yalnız nominal asılılığı olmuşdu.

3. Sasanilərin işğalına qədər hər iki dövlət idarəçiliyi yerli sülalələr tərəfindən idarə edilmişdi. Bununla belə imperiya daxilində ticarət münasibətləri əsasən Parfiyanın mərkəzi zərxbana məhsulları ilə təmin edilirdi. Bura Ekbatanda zərb edilib, bütün parfiya ərazisində tədaviyə istifadə edilən gümüş draxmaları xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan, yaxud da Qafqaz Albaniyası adlı dövlətimizdə isə yerli zərb işi yalnız ehtiyac yarandıqda “oxşatma” sikkələrin zərb işi həyata keçirilirdi.

Ədəbiyyat

1. Seyfəddini, M.A. Əliyeva, R.Z. (2004) Parfiya dövləti. Bakı.
2. Pirquliyeva, Q.Ə. (2019) Numizmatik materiallar kontekstində Parfiya və qədim Azərbaycan münasibətləri. BDU” Xəbərlər”, 4 sayılı, s.107-114.
3. Балахванцев, А. С. К (2009) вопросу о времени и обстоятельствах возникновения «Парфики» Аполлодора Артемитского // Политика, идеология, историописание в римско-эллинистическом мире / О. Л. Габелко (ред.). Казань.
4. Балахванцев, А. С.(2015) Парфянский поход Антиоха III // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. № 1, М.
5. Балахванцев, А.С. (2017) Политическая история ранней Парфии. М. 192 стр.
6. Брагинская, Н. В. (2014) Шмайна-Великанова А. И. Введение II. Две разные книги об одних и тех же событиях // Четыре Книги Маккавеев. М.
7. Маньлов, Ю. П. Хожаниязов, Г. (1981) Городища Аязкала 1 и Бурлыккала (К изучению фортификации древнего Хорезма) // Археологические исследования в Каракалпакии / И. К. Косымбетов, В. Н. Ягодин (ред.). Ташкент.

8. Мандельштам, А. М. (1963) Некоторые новые данные о памятниках кочевого населения Южного Туркменистана в античную эпоху // Известия АН ТуркССР. СОН. № 2., Ашхабад.
9. Пилипко В. Н. (1987) Парфянский слой поселения Коша-депе у Бабадурмаза // СА. № 4 , М.
10. Пиргулиева, Г.А. (2011) О некоторых редких нумизматических материалов из Азербайджана. В материалах международной конференции «Археология, Этнология и фольклористика Кавказа».Тбилиси, с.206-211.
11. Лившиц, В. А. (2010) Парфянская ономастика. СПб.
12. Кошеленко, Г. А. (1966) Культура Парфии. М.
13. Олбрихт, М. Я. (2009) Страбон и Ох: некоторые замечания по рекам античной Центральной Азии // «Дорога Страбона» как часть Великого Шелкового пути / С. Г. Кляшторный, Ш. М. Мустафаев (ред.). Самарканд-Ташкент.
14. Раевский, Д. С. К (1977) вопросу об обосновании царской власти в Парфии («Парфянский лучник» и его семантика) // Средняя Азия в древности и средневековье / Б. Г. Гафуров, Б. А. Литвинский (ред.). М.
15. Altheim F. Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter. Halle / Saale. Bd. II. Berlin, 1948.
16. Assar, G. F. (2004) Genealogy and Coinage of the Early Parthian Rulers I // Parthica. T. 6.L.,2004.
17. Bivar, A. D. H. (1983) The Political History of Iran under the Arsacids // CHIr. Vol. III (1).
18. Boiy, T. (2004) Late Achaemenid and Hellenistic Babylon. Leuven, Paris.
19. Diakonoff, I. M. Livshits, V. A. (2001) Parthian Economic Documents from Nisa (Corpus Inscriptio_num Iranicarum. Part II: Inscriptions of the Seleucid and Parthian periods and of Eastern Iran and Central Asia, Vol. II: Parthian). London.
20. Gaslain, J. (2006) Réflexions sur la signification des armes des premières monnaies Arsacides // Arms and Armour as Indicators of Cultural Transfer / M. Mode, J. Tubach (eds.). Wiesbaden.
21. Gaslain, J. (2010) Éléments de réflexion sur la conquête et l'occupation Arsacides de la Mésopotamie (IIe siècle av. n.è) // Parthica. T. 12. Gatier P.-L., Lombard P.
22. Sachs, A. J. (1977) Achaemenid Royal Names in Babylonian Astronomical Texts // AJAH. Vol. 2 (2). L.
23. Sachs, C. (2003) Héraos // De l'Indus à l'Oxus. Archéologie de l'Asie Centrale / O. Vopearachchi, C. Landes, C. Sachs (eds.). Lattes.Berlin.

ON THE HISTORIOGRAPHY OF THE ECONOMIC TIES OF THE EARLY STATES OF AZERBAIJAN AND PARTHIA

Ganira Pirgulyeva

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

Influenced by the territory of Parthia, the early states of Azerbaijan-Caucasian Albania and Atropatena, in their economic relations, mainly used coin materials minted both in the central cities of this state and in Ecbatana. The discovered treasures of coins from the territory of modern Azerbaijan prove such interesting facts as, during the reign of some rulers of Parthia, barbaric imitations of silver drachmas and sometimes counterfeit coins were minted. So numismatic materials allow us to come to the conclusion that both states before joining the Sassanids had a nominal value, vassal dependence, and not full annexation to Parthia.

Key words: state of parn-sak tribes, Parthian sources, Parthian problem in European science, Parthian and ethnic territories of Azerbaijan

ИЗ ИСТОРИОГРАФИИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ ПАРФИИ И ПЕРВЫХ ГОСУДАРСТВ АЗЕРБАЙДЖАНА

Ганира Пиргулиева

Лянкранский государственный университет, Лянкрань, Азербайджан

Находясь под влиянием и на территории Парфии ранние государства Азербайджана - Кавказская Албания и Атропатена при экономических связях в основном использовали монетные материалы, чеканенные как в центральных городах этого государства, так и в Экбатане. Обнаруженные клады монет из территории современного Азербайджана доказывают таких интересных фактов, как во времена правления некоторых правителей Парфии чеканили варварские подражание серебряных драхм и иногда фальшивые монеты. Так нумизматические материалы разрешают нам прийти к выводу о том, что обе государства до присоединения к сасанидам имели номинальную, вассальную зависимость, а не полное присоединение к Парфии.

Ключевые слова: государство парн-сакских племен, Парфия в источниках, парфянская проблема в европейской науке, Парфия и этнические территории Азербайджана

Daxil oldu: 1.05.2021;

Çapa qəbul edildi: 15.06.2021;

Çap edildi: 17.08.2021